

МИСТЕЦТВО

Тетяна Куценко

●

СЛАВНИЙ НАЩАДОК КОЗАЦЬКОГО РОДУ

(Штрихи до біографії українського вченого, педагога, громадського й культурного діяча М. Д. Іванишева)

Кілька років тому серед багатьох цінних історичних та художніх матеріалів у приватній колекції мешканки м. Чернігова Віри Никанорівни Волчанецької був знайдений і літографічний портрет Миколи Дмитровича Іванишева. Згодом він поповнив матеріали Чернігівського художнього музею. Його власниця повідала, що цей портрет у їхній сім'ї дуже цінували. І не випадково. Адже Микола Дмитрович Іванишев був не тільки далеким родичем Волчанецьких, а й мав досить близькі стосунки з Тарасом Григоровичем Шевченком.

Справді ж бо, у Шевченківському словнику віднаходимо не величку довідку (на жаль, позначену ідеологічною тенденційністю): «Іванишев Микола Дмитрович — український буржуазний історик права. В 1862—1865 р.р. ректор Київського університету. Один із засновників Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві». Далі мовиться про його зв'язки з Т. Г. Шевченком.

Одначе особа М. Д. Іванишева — видатного вченого свого часу, декана юридичного факультету і ректора Київського державного університету, діловода і віце-президента знаменитої Київської археографічної комісії, заслуговує на увагу сама по собі. Для нас же Іванишев цікавий ще й тому, що рід його походить з Чернігівщини.

Іванишевим уперше став називатися батько Миколи Дмитровича, коли вступив на службу до Київської духовної академії. До того часу, як і всі його предки, він мав знане в нашому краї прізвище Іваниш. Іваниші зустрічаються між старшинами Прилуцького полку першої половини 18 століття. «Найдавніший» Іваниш, зафіксований у письмових джерелах, був компанійським сотником¹ Іваном, його ж син Микола Іваниш був значковим товаришем² і володів у Прилуцькому полку шляхетськими садибами та людьми. Дід Миколи Дмитровича Олександр Миколайович спочатку також служив військовим, а згодом прийняв сан священника і став настоятелем Свято-Миколаївської церкви в селі Парафіївці колишнього Борзнянського повіту (нині Ічнян-

¹ Сотник легкокінного гетьманського полку;

² Звання, що надавалось у реєстровому козацькому війську з другої половини XVII століття.

ського району). Рід Іванишів був занесений до 1-ї частини дворянської родовідної книги Чернігівської губернії, на що Олександрові Миколайовичу була видана спеціальна грамота від 12 січня 1792 року. На підставі саме цієї грамоти брат Миколи Дмитровича Йосип клопотався про відновлення дворянського звання Іванишевих.

Дід Миколи Дмитровича, отець Олександр, був людиною із обмеженими засобами до існування. Хата, млинок, кілька десятин землі та кілька пнів з бджолами. Його нащадки — сини Петро, Дмитро та дочка Мотрона.

Дмитро Олександрович, батько Миколи Дмитровича, народився 28 жовтня 1767 року в селі Парафіївці. У шістнадцятирічному віці вступив до Київської духовної академії. До навчання виявляв неабиякий інтерес і наполегливість. Мав гарні результати з риторики, філософії, богослов'я, а також у вивченні латинської, грецької і давньоєврейської мов. У 1795 році був призначений учителем латинської в Інфімі та єврейської мови у вищих класах академії з платнею 150 карбованців на рік.

Мати Миколи Дмитровича Олена Йосипівна Сементовська була донькою протоієрея Київського Успенського монастиря. 1806 року, коли батьки побралися, Дмитро Олександрович був освячений у духовний сан.

У перші роки подружнього життя одне за одним народилося троє дітей — Олександр, Марія і Йосип. Батько служив молодшим священником, а згодом викладав Закон Божий у Київській губернській гімназії. Родина Іванишевих жила безбідно, але й особливих статків не мала. Становище її різко погіршилося, коли під час великої пожежі на Подолі згорів і будинок Іванишевих. Того ж пам'ятного 1811 року 5 листопада народився Микола. За ним у сім'ї йшли ще Єлизавета, Одарка, Петро. Справжньої скрути зазнала багатодітна сім'я, коли 1820 року помер батько. Для того, щоб поліпшити матеріальне становище, мати змушена була продавати деякі домашні речі, книги з бібліотеки батька тощо.

У 1821 році Миколаша, як його лагідно називали в сім'ї, почав відвідувати Київське повітове духовне училище, а в 1825 році перейшов до нижчого відділення семінарії, де за короткий час став одним із кращих учнів.

1829 року в Петербурзі був створений головний педагогічний інститут, куди було набрано 100 студентів з усієї Росії. В їх числі успішно витримав неабиякий конкурс і М. Д. Іванишев.

У 1836 році він поповнює знання із зарубіжної історії і права за кордоном. Через два роки, одержавши посаду викладача Київського державного університету, молодий вчений оселився на Подолі в невеличкому будинку на три вікна в затінку крилатих груш та морелей.

Користуючись особливою повагою колег і студентів, М. Д. Іванишев плідно працює в галузі досліджень міжнародного юридичного права. Невдовзі його призначають на посаду декана юридичного факультету. При ньому на факультеті було створено тринадцять кафедр замість семи існуючих. Серед новостворених були такі: фінансового права, міжнародного права, політичної економії і статистики, історії слов'янського законодавства та інші. Перебуваючи на посаді декана юридичного факультету, Микола Дмитрович дбав про залучення провідних наукових сил на факультет, виховання наукових кадрів з числа випускників університету.

Про абсолютний науковий авторитет М. Д. Іванишева, автора кількох капітальних досліджень в галузі історії юридичного права пів-

денно-західної Русі («Життя князя А. М. Курбського», «Про копні суди», «Про сільську громаду» та «Устав на волоки»), загальні симпатії до нього як до людини порядної, котрій був притаманний спокійний, веселий і врівноважений характер, свідчить той факт, що 1863 року Микола Дмитрович був обраний першим виборним ректором Київського державного університету Святого Володимира. На цій посаді він пробув недовго, лише три роки, бо вона не давала змоги сповна займатися науковою працею. Жартуючи, він так висловлювався про засідання ректорату: «...коли я сиджу у них на раді, то уявляю себе в образі Спасителя в храмі Іерусалимському і думаю створити бич від верв'я...».¹

Крім безпосередніх обов'язків професора, декана та ректора університету, служінню якому він віддав половину свого життя (25 років), М. Д. Іванишев цікавився і захоплювався археографією. Він був ініціатором створення Київської археографічної комісії, у якій близько 20 років редагував юридичні пам'ятки.

Комісія почала свою роботу 1843 року, і саме з того часу Іванишев активно включився в її діяльність, працюючи попервах її діловодом, а згодом віце-головою. У лютому 1845 року кілька співробітників комісії С. Гогоцький, Крижанівський, П. Куліш під керівництвом Іванишева зайнялися оглядом та описом книг і рукописів, що зберігалися в бібліотеках Києво-Софійського собору, Михайлівського та Микільського монастирів, духовної академії та семінарії.

У 1845 році почалися розкопки курганів Перепет і Перепетиха, які очолював Ставровський, а згодом це було доручено Іванишеву. Ось як захоплює оповідає про початок цієї роботи О. І. Левицький у статті, присвяченій п'ятидесятиріччю утворення комісії: «Щойно почали розкопувати курган Перепетиху, як з-під землі стали з'являтися велетенське каміння та рештки гнилого дерева. Курган виявився надзвичайно цікавим як за оригінальним влаштуванням гробниці, що містилася в ньому, так і за багатством та різноманітністю знайдених у ній предметів. Археолог-самоук Іванишев із захопленням зайнявся новою для нього справою і з успіхом справлявся із завданням. Результати розкопок були опубліковані комісією, мали високу наукову цінність і звернули на себе увагу в Росії і за кордоном».²

Далі О. Левицький пише: «Комісія в 1845 році постановила почати видання з найдавніших пам'яток, що пояснюють доісторичне життя народів Південної Росії і в першому ж випуску запропонованих «Старожитностей» вмістити детальний звіт про розкопки Переп'ятихи. Редагування цього видання було доручено Іванишеву, а для підготовки малюнків в число співробітників були запрошені учитель малювання О. Ф. Сенчило-Стефановський та художник Академії Тарас Григорович Шевченко».

У 1845 році Іванишев займався розкопкою трьох приватних садиб у Києві, в 1846 році — групи курганів, що відома під загальною назвою «Перепет». Потім перейшов до розкопок чотирьох сусідніх курганів і почав пошуки на Білокняжому полі, де розкопав Малу та Гостру могили, а наступного року — Велику могилу. У 1847 році він продовжив пошуки на Білокняжому та Невеселовім полі, де відкрив кілька курганів, крім того, дослідив вали і насипи, що оточували курган

1 Лебединський Феодан. Из спогадів про М. Д. Іванишева // Киевская старина. — 1887. Т. 19.

2 Левицький О. І. Пятидесятилетие киевской комиссии для разбора древних актов. 1843 — 1893 г.г. Историческая записка о ее деятельности. — К., 1893 р.

Переп'ятиху, і розкопав найближчі до неї кургани — Трьох Братів і Оленівку.

На початку 1865 року Іванишев перейшов на службу до Варшави, де брав активну участь у перевлаштуванні царства польського під керівництвом М. А. Мілютіна. В особі вченого комісія втратила надзвичайно корисного діяча, що невтомно працював у ній протягом двох десятиків років. Іванишев раціоналізував її організацію і діяльність, поліпшив видання комісії і власними працями сприяв її популяризації у науковому світі.

Останні роки М. Д. Іванишева (після повернення з Варшави в травні 1867 р.) позначені інтимністю і замкнутістю. Хвороба серця змушувала людину, повну талантів і сил, коротати решту життя в самотині, добровільно відсторонившись від суспільства і служіння йому.

Тим більше дивно було бачити вченого і діяча в такому стані його друзям і добрим знайомим, що знали Миколу Дмитровича привітним, усміхненим, дотепним (гумором просякнуті навіть наукові звіти). За спогадами колег, Іванишев був надзвичайно доброю людиною, благодійником (влаштував у себе вдома обіди для голодуючих студентів). Про теплі взаємини з друзями свідчить лист його товариша по археографічній комісії М. А. Максимовича, датований 6 грудня 1871 року: «День розорення Києва Батиєм — день іменин київського стовпа Іванишева, у нього так приємно колись мною проведений і потім тут якось згаданий навіть віршованим посланням до іменинника. Ось і нині він дуже мені пригодився, при погляді на портретець його, одесну якого портрет Фундукля, а ошую — полив'яний Тарас. І мені стало сумно про минуле наше, що було в сорокових роках цього століття... Незмінившись в моєму особистому до Вас дружньому, щирому почутті — я виїхав з Києва в жовтні нинішнього року незадоволений Вами, що Ви не відгукнулися до мене навіть слівцем своїм, не тільки не дали себе узріти, незважаючи, що мій перший день у Києві, святковий день 15 серпня, присвячений був Вам, генералу від археології».¹

На початку серпня 1874 року в Києві зібрався третій з'їзд археологів. Академік І. І. Срезневський відкрив його довгою промовою, перераховуючи заслуги сподвижників південно-західної історії та археології, особливо відзначивши капітальний вклад М. Д. Іванишева.

Помер Микола Дмитрович вранці 14 жовтня 1874 року на шістьдесят третьому році життя. Сестра Одарка Дмитрівна поставила на його могилі на Флорівському кладовищі над Дніпром високий-превисокий пам'ятник.

На портреті із зібрання Чернігівського художнього музею ми бачимо Миколу Дмитровича у розквіті творчих і фізичних сил. Характер самого портрета дає підстави гадати, що виконаний він професійним художником, який добре знав Іванишева. На початку дев'ятнадцятого століття літографічні портрети набули великої популярності. Створювати портрети знайомих або родичів було загальним захопленням. В інтимному, буденному, приватному художники знаходили піднесений поетичний образ. У таких портретах помітне намагання передати загальну привабливість особистості, підкреслити світлі сторони людської натури.

Портрет М. Д. Іванишева виконаний саме в такому дусі. Вчений зображений в чисто домашній обстановці — у своєму робочому кабінеті. Сидить він у вільній позі у своєму улюбленому «вольтерівському»

¹ І. Романович-Славянський А. В. Життя і діяльність М. Д. Іванишева. — СП.-б., 1876 р.

кріслі з високою спинкою. Вираз обличчя надзвичайно приязний, на вустах застигла ледь вловима посмішка. Вигляд кабінету із книгами на стелажі та безладно розкладеними на підлозі, а також стіл, на якому бачимо безліч різноманітних предметів, свідчить про те, що це оселя вченої людини, до того ж одинокої (Іванишев не був одружений). Художник ледь намічає другий план, фокусуючи всю увагу на особистості самого портретованого. Під зображенням — автограф Миколи Дмитровича. У правому нижньому кутку — автограф художника (розшифрувати його, на жаль, поки що не вдалося) та дата створення малярки — 1846 рік.

Крім цього, на папері знаходимо друковану марку та вдавнене клеймо «Літографія И. Валнера вь Києве». Це невеличка приватна літографська майстерня, яка працювала в Києві в 40—50 роках XIX століття. Спеціалізувалася вона на друкуванні видів історичних пам'яток архітектури та краєвидів Києва, одночасно виконуючи приватні замовлення. Заклад И. Валнера виконував літографії до видань «Памятники, издаваемые временной комиссией для разбора древних актов» 1847 року.

Дане зображення М. Д. Іванишева є унікальним, і донедавна було невідомим у наукових та мистецтвознавчих колах України. Хоча не виключена можливість, що саме цей «портретец» згадує у своєму листі М. А. Максимович.

Портрет надзвичайно цікавий ще й тим, що виконаний у пору, коли М. Д. Іванишев близько зійшовся з Тарасом Григоровичем Шевченком під час спільної роботи в археологічній експедиції. На цьому їхні взаємини не припинилися, підтримувалися до самої смерті поета.

Саме за дорученнями археографічної комісії Т. Шевченко працював у Чернігівській та Полтавській губерніях, де замальовував зокрема Густинський монастир. Ці роботи («В Густині. Церква Петра і Павла», «В Густині. Трапезна церква», «Брама в Густині, Церква св. Миколи») збереглися до нашого часу.

За завданням Київської археографічної комісії Т. Шевченко у березні 1846 року побував і в самому Чернігові, де замальовував історичні пам'ятки. Він оглянув і описав в археографічних нотатках рештки цитаделі, Спаський, Борисоглібський та Успенський собори, Троїцький монастир, П'ятницьку церкву, будинок Павла Полуботка, Чорну могилу.

Восени, 1846 року Шевченко одержав відрядження на Правобережжя (Київська, Подільська та Волинська губернії). Приписи роботи для цієї експедиції готував М. Д. Іванишев. Враження від поїздки вилилися у Шевченка в запальних рядках: «Бедная, малосильная Волянь и Подолия, она охраняла своих, распинателёй в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начинала вольным и вражьем трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, воррга-деспота под ноги топтала и свободная нерастленная умирала. Вот что значат могилы и руины. Не напрасно грустны и унылы ваши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя».¹

На початку 1847 року Шевченко приїхав до Чернігівської губернії, де у Борзнянському повіті мешкали його друзі — П. О. Куліш і родина Білозерських, поет-романтик В. М. Забіла та інші, не повідомивши про це адміністрацію археографічної комісії, у якій він перебував на

¹ Т. Г. Шевченко. — Твори. — К. — Т. IV. — С. 319.

службі. Це викликало невдоволення, про що М. Д. Іванишев повідомив М. Костомарову наприкінці лютого 1847 року. З деяким запізненням М. Костомаров у листі від 13 березня писав Т. Шевченку: «...Іванишев тобі кланяється і каже, щоб ти не гуляв у Чернігові, коли нема пильного казенного діла, а приїздив до Києва».

Відсутність Шевченка послужила лише формальним приводом до звільнення його з посади співробітника комісії. Насправді ж причиною цього були передові революційно-демократичні погляди поета, його «неблагонадійність».

Взаємини цих двох людей — вченого та поета — тривали й далі. Вони неодноразово зустрічалися в Києві та Петербурзі. Теплі спогади про роботу на розкопках на Київщині зафіксовані в «Щоденнику» від 13 серпня 1857 року: «Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории».

І Шевченко, й Іванишев входили до гуртка «Київська молода», метою якого було єднання слов'янських народів. Виник він на початку 40-х років XIX століття і об'єднував професорів, учителів, студентів. Серед членів гуртка були М. О. Максимович, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, О. І. Селін та інші діячі поміркованих поглядів.

М. Д. Іванишев належав до числа тих професорів університету, які підтримували зв'язки з членами Кирило-Мефодіївського товариства, у тісних взаєминах з якими був Т. Г. Шевченко.

Перебуваючи на засланні, Шевченко спрагло цікавився новими виданнями з історії та літератури. Одного разу він звернувся до М. Д. Іванишева з проханням надіслати йому літопис С. Величка, що вийшов за редакцією цього вченого.

Після останніх відвідин Качанівки 1859 року уже з Петербурга поет надіслав дружнього листа її господареві В. В. Тарновському-молодшому, в якому передав щирі вітання М. Д. Іванишеву. А 1860 року через Ф. І. Лебединцева надіслав Іванишеву останнє видання «Кобзаря». Це засвідчувало черговий раз особливе ставлення поета до нього. У своїх спогадах, що були видрукувані в «Київській старовині» 1887 року, Феофан Лебединцев відзначає: «...Особливий склад душі і думки, якими покійний М. Д. різко відрізнявся від середовища його товаришів по службі, котрі робили його душею гурту, додавав йому приятелів, а нерідко і ворогів».

Любив Микола Дмитрович закинути дошкульне слівце, поіронізувати. Це стосувалося не лише оточуючих, а й себе особисто. Ф. Лобода з цього приводу згадує: «Був він сином священика Києво-Подільської Успенської церкви і ніколи не приховував свого походження з духовенства, як це робили багато хто у той час. Навпаки, при зустрічі із священиком, який перебував у штаті тієї церкви, улюбленим його жартом було: «А ви відбили у мене парафію».¹ Студенти ж за рідкісну щирість і співчуття до їхніх проблем ніжно називали свого професора і декана «Кіт Дмитрич».

Людина потужного наукового потенціалу, великий патріот і ентузіаст своєї справи, добрий приятель Т. Г. Шевченка, доброзичливий і товариський за своєю вдачею нащадок славного роду чернігівських козаків, Микола Дмитрович Іванишев, безсумнівно, заслуговує на те, щоб нові енциклопедичні видання зняли з його особи заштампований ярлик «буржуазного історика» і давали об'єктивну оцінку його різнобічній діяльності.

¹ Лобода Ф. Из воспоминаний о Н. Д. Иванишеве. // Киевская старина. — 1887. — № 12.